

RÉSUMÉ

Ruská literární erotika

(Historické a estetické metamorfózy)

Předkládaná práce vznikla v rámci výzkumu málo probádané a zároveň delikátní problematiky spojené s místem erotiky a sexuality v ruské próze. Při volbě metodologických principů bylo přirozeně nutno vyjasnit základní pojmy, utřídit materiál, stanovit hlavní problémy a aspekty výzkumu.

Sám pojem „eros“ má, jak je známo, široké rozpětí – od univerzální vesmírné hnací síly duchovního vzestupu až po jemné odstíny individuální lásky, erotiky a sexu. Když mluvíme o problematice tématu „erotika a literatura“, máme na mysli stupeň otevřenosti a také zvláštnosti a způsoby, jakými jsou v literatuře vyjadřovány intimní stránky lidského života. V ruské próze téměř neexistují „čistě erotiční“ autoři, jako například ve francouzské, a proto předmětem našeho zkoumání není vlastní erotický žánr, nýbrž literární hodnota konkrétních erotických témat, situací, motivů, specifika vyjádření erotického objektu a konečně využití erotiky jako estetického prostředku, jako uměleckého postupu. Hlavním předmětem našeho zájmu je posun a transformace erotické tematiky a sexuální a erotické obraznosti v různých poetikách, stylech a jazykově slovesných diskurzích.

Když sledujeme jednotlivé etapy překonávání zákazů erotické tematiky v ruské literatuře v kontextu dynamiky literárního vývoje, dotýkáme se v této oblasti, podle našeho názoru, jak umělecké zkušenosti nejvýznamnějších, tak z velké části i neuznávaných autorů a jejich děl, dávajících představu o ruské literární erotice XX. století. Hlavním předmětem zkoumání pak jsou formy a estetické metamorfózy „erotické vlny“ konce XX. století související se sociálně politickými změnami v životě Ruska.

Ruská literatura o lásce je mnohem mladší než jiné velké literatury světa (začíná až od XVIII. století). Základní linie jejího hledání se podobají evropským, zároveň je však od nich odlišují i určité zvláštnosti. Je nepochybné, že láska je jedním z hlavních témat ruské literatury. Zároveň však ruská tradice mluví o lásce neobyčejně cudně, ba až puritánsky, neboť zobrazení tělesné lásky, smyslnosti a tělesnosti bylo vytlačeno do kulturního podzemí. Problém „erotika a literatura“ je nutno zkoumat jak z národního tak i z historického pohledu. Při kul-

turologické analýze této problematiky je tedy třeba brát ohled jak na zvláštnosti národní tradice, tak i na zásadní odlišnosti kulturní topiky Ruska a Západu. Jedním z nejstabilnějších stereotypů ruské společenské psychologie a literární morálky byl stereotyp tabuizace, zamlčování a ještě přesněji zákazu popisování všeho, co mělo nějaký vztah k erotice. To ovšem neznamená, že ruské mravy snad byly asketické. To, co bylo nepřijatelné v literatuře, uhnízdlilo se a rozvíjelo se jako svébytný styl ve folklóru, kde se, jak známo, nejvýrazněji odrážejí národní psychologické zvláštnosti. V Rusku odedávna existoval lidový erotický živel, a tudíž i vlastní erotická kultura, pro niž bylo charakteristické odmítání jakýchkoli tabu a zároveň osobité naturalistické vyjádření sexuálních obrazů (lubok, tradice lidových kejklířů – „skomorochů“, lidové pohádky atd.). Zároveň však v Rusku daleko silněji než na Západě, jak z vnitřních tak i z vnějších důvodů působil protiklad a rozpor mezi „vysokou“ oficiální kulturou schvalovanou církví, a „nízkou“ životou kulturou lidových vrstev, ve které důležitou úlohu hrála i sexualita. V důsledku toho se v Rusku mohlo objevit a být uznáno daleko později než na Západě rafinované erotické umění, jehož prostřednictvím zobrazení sexuality pronikalo i do „vysoké“ kultury. Ruská kultura jako celek prošla během své „fylogeneze“ obdobími tvrdých sexuálních omezení, obdobími erotického asketismu. Také ruská literární tradice je v této oblasti neobyčejně složitá, bolestná ale i originální.

Ruská klasika se soustřeďovala na „zobrazení a poetizaci nenaplněné lásky“ a sublimovaných forem sexu (A. Puškin, I. Turgeněv, F. Dostojevskij, L. Tolstoj aj.). Hypertrofie ušlechtilé romantického nebo imanentně tragického aspektu milostných vztahů vyvolávala nedůvěřivý a dost často i otevřeně nepřátelský vztah k jakékoli smyslovosti.

Na přelomu XIX. a XX. století se téma lásky a pohlaví dostává do středu pozornosti nejvýznamnějších ruských myslitelů (V. Rozanov, V. Solovjov, N. Berdjajev, V. Florenskij, S. Bulgakov aj.). Pokládali jsme za nutné vyjasnit nejdůležitější filozofické koncepce, které ovlivňovaly uměleckou tvorbu XX. století a pomohly nám sledovat osudy ruské literární erotiky. Ruská filozofie lásky byla spíše metafyzická než fenomenologická, tj. rehabilitovala abstraktní Eros a tím často zastírala problém a zároveň opomíjela fyziologickou stránku lásky. Není náhodou, že v umělecké erotice počátku století se zdál být nepřijatelnější ideál nesmyslového „solovjevovského“ Erotu (takzvané „blankytné lásky“), který zdomácněl především v próze nejdůslednějšího Solovjovova obdivovatele B. Zajceva. Právě na počátku XX. století však začíná strhávání masek ze zakázaného tématu a osvobozování literatury a jejího jazyka od puritánské cenzury. Zejména V. Rozanov ve své filozofii a umělecké tvorbě a v protikladu ke křesťanským a idealistickým učením rozvíjí alternativní linii ruského Erotu, vyznávající zdravou pohlavnost a tělesnou lásku. Erotika a smyslnost získávají na počátku století svoje domov-

ské právo jak v poezii (A. Apuchtin, K. Balmont, N. Minskij aj.) tak i v próze. U pramene erotického proudu v ruské próze XX. století stojí A. Remizov, M. Arcybašev, M. Kuzmin, F. Sologub, A. Kamenskij a jiné výrazné talenty. Mnohá z jejich děl doprovázely skandály. Primitivní chápání literatury jako „učebnice života“ vedlo k tomu, že se umělecká díla nehodnotila podle estetických, nýbrž podle sociálně pedagogických kritérií. Sotva naznačená „stezička“ erotické kultury byla hned na počátku století přerývána ještě dříve, než dostala výraznější obrysy. Avšak to, co bylo započato, přinese své plody později, na konci XX. století.

V zemi zachvácené revolucí byla i láska zapojena do nelítostného zápasu starého s novým. Pronásledování „nemorálnosti“ v literatuře a tisku šlo ruku v ruce s ideologickou perzekucí a s politickou nesvobodou. Dokonce i přirozené lidské instinkty se stávaly předmětem cílevědomé manipulace za účelem „přetvoření“ člověka. Erotické vědomí se zamlčovalo a potlačovalo. Témata „boje pohlaví“ a „svobodné lásky“, která živelně vyvstala v prvních porevolučních letech zároveň s apologií biologické přirozenosti (v tvorbě B. Pilňaka, J. Zamjatin aj.) rychle mizela, sovětská moc literaturu důsledně zbavovala pohlavnosti i erotiky. Eros však jako nekontrolovatelná síla vzdorující utopickým nárokům kladl odpor plánům na vytvoření „nového“ člověka. Příkaz avantgardní sublimace erotiky často vedl až k nemožnosti vzájemné lásky a ke konečnému odcizení (V. Majakovskij, A. Achmatovová, M. Cvetajevová, V. Vvedenskij). Na druhé straně některá díla představitelů avantgardní poetiky odhalovala podvrtné působení erotiky ve vztahu ke strukturám totalitního státu (J. Zamjatin, I. Erenburg, V. Mejerchold). Eros také intenzivně pronikal na stránky zakázané literatury (Doktor Živago Borise Pasternaka, Lolita Vladimíra Nabokova aj.). Problémy pohlaví, smyslnosti a erotiky však přesto, navzdory povinným kánonům, omezením a zákazům a často i klikatými cestičkami pronikaly do puritánského světa ruské literatury sovětského období. A nejen to, právě prizma erotiky umožňuje zkoumat hierarchickou strukturu systému socialistického realismu a zároveň s tím i odchylky od jeho dogmat nebo odmítání jeho omezujících estetických norem.

Paralelně s procesem sociálně politických přeměn v zemi se v polovině osmdesátých let navrácí jistota, že erotika je součástí lidské kultury, nevyjímaje ani kulturu knižní. Můžeme konstatovat, že počátek a konec XX století má v dějinách ruského Erotu mnoho styčných bodů. Na počátku století „nová smyslnost“ byla reakcí na dlouhodobou převahu puritánství a mravního tlaku. Zesílená erotizace ruské literatury konce XX. století byla zákonitou reakcí na tvrdé mravní a estetické kánony. Sexuální revoluce, která se nyní prodrala na povrch, přináší explozi erotiky a pornografie v umění a často přitom stírá hranice mezi nimi a rozmetává hraniční zóny. Návrat erotiky a sexu jako literárního tématu je spojen se zrušením zákazu uvaleného na tzv. „novou vlnu“,

kteřá vznikla v rámci undergroundu sedmdesátých let a útočila na oficiální kánony a pokrytecké ctnosti. „Nová vlna“ ve svém celku znamená zvýšenou erotizaci, což vede k bouřlivému rozkvětu různých forem umělecké erotiky. Při zkoumání poetiky této literatury jsme se pokusili vyjasnit psychologickou a sociální podstatu toho, co podmínilo zvláštní otevřenost, často až obhroublost ve vyjadřování u mnohých spisovatelů, dotýkajících se erotické tematiky. V „nové“ próze je často vědomě porušován estetický kánon, je v ní však přítomna existenciální poloha jako rozvinutá metafora černé bezútěšnosti, pocitu ztracenosti ve světě. Přitom však se erotika a sex stávají kompenzací (častěji iluzorní) odcizení a osamění v existenciálním vakuu (v tvorbě L. Petruševské, N. Sadurové, V. Nabrikovové, N. Klimontoviče, E. Limonova aj.).

„Noví“ autoři přinesli do kulturní praxe řadu tematických komplexů v oficiální literatuře dříve tabuizovaných: erotickou žádostivost (i netradičního typu), rub rodinných a milostných vztahů, sexuální neukojenost, prostituci apod. V „nové vlně“ se často setkáváme s odmítáním a parodováním tradice vlažně oduševnělé „blankytné“ lásky, tolik populární na počátku století (J. Mamlejev, J. Popov aj.). Nesetkáme se zde s proslulým anakreontským erotismem Puškinovým ani s estetizovaným smutným erotismem Nabokovovým. Převládá znaturalističtění erotiky, běžné užívání vulgárních slov, exhibicionistická otevřenost v popisování sexuálního života hrdinů, kde tělo vytlačilo ducha. V nové próze pocítujeme zjevný odklon od sociálně politické problematiky směrem ke zkoumání lidské podstaty. Literatura přitom zaznamenává hluboké rozčarování z člověka (podle Viktora Jerofejeva „ztroskotání humanismu č. 2“). Rozsah šokových metod a prostředků „nové vlny“ je široký – od sociálně politického surrealismu při zobrazování společnosti zahnané do slepé uličky, kde normální jsou jenom blázni, až po důmyslný krajní naturalismus při líčení anomálií. Tato literatura je různostylová, přesněji řečeno, orientace na individualizaci stylu se v „nové vlně“ stala rozhodující. J. Popov rozvíjí linii univerzální ironie a naturalistického šoku. Fantastických forem dosahuje fyziologická „bezbřehost“ v surrealistické tvorbě J. Mamlejeva. Poloplatonická erotika jeho hrdinů však nesouvisí ani tolik se sexuální přitažlivostí, jako spíše s metafyzickým zájmem, tj. zrušení tabu a šokování zde nejsou cílem, nýbrž prostředkem k postižení lidských možností a mezi prostřednictvím zakazované tělesnosti. Modernistickoerotický směr v „nové vlně“, kde jazyková a intelektuální hra se promítá do erotické sféry, názorně demonstruje tvorba V. Nabrikovové. Se jménem J. Charitonova, hlasatele homosexuálního osamocení a vyvrženosti, který dovede psychologicky přesně zobrazit různé citové modulace, je spojena emancipace stejnopohlavní lásky v ruské literatuře.

Porušování tabu a expanze tělesnosti v období undergroundu byly prvními projevy neoficiální literatury. Prvek erotiky, vkomponovaný

autorem do textu, byl pociťován jako jedna ze sil, osvobozujících od ideologických dogmat a pokrytecké morálky. V 80. a 90. letech tato „literární špína“ nemizí, naopak, stává se téměř oficiální představitelkou nové ruské kultury a proniká i ke spisovatelům, jejichž literární pozice byla odlišná od autorů „nové vlny“ (V. Bogomolov, A. Kurčatkin, M. Malej, A. Terechov aj.), protože adekvátně odrážela frustraci současného člověka tváří v tvář rozpadu dosavadního uspořádání světa.

Na konci 80. let a v letech 90 v Rusku vzkvétá postmoderní literatura, která se vydělila z „nové vlny“, zbavené své „undergroundovosti“. Postmodernismus, který zavrhuje estetiku jako metafyzický princip, přináší nové diskurzy ve zobrazování erotiky, využívá sexuálně erotickou obraznost v nových, často experimentálních formách a uměleckých postupech, kde se erotika ve svých důsledcích stává estetickým prostředkem. Sociální realita je u postmodernistů nahrazena znakovou realitou a jeví se jako hra („umění jako hra“). Mezi charakteristické znaky postmoderní poetiky řadíme volné užívání kulturních symbolů, proud intertextuálních aluzí a parodické míšení v kulturním kontextu („svět jako text“). Postmoderní autoři v podstatě nepracují ani tak se syžetem jako takovým, jako spíše s větou, a proto, jak upozornil Umberto Eco, dokonce i jazyk citů v postmoderní době je nucen uchýlovat se k uvozovkám. Podobný rozpad estetiky v psychologické rovině je třeba chápat jako vzpouru proti kulturní konvenci, která potlačovala sexualitu. Na tomto základě vzniká osobitá „estetika nízkého“, související se sebeuvědoměním kultury, která směřuje k destrukci (zhrubnutí, vulgarizaci, tj. k redukci vyšších citů) a která proto modeluje tělesnost různého druhu. V důsledku odhierarchizování materiálu, absence hodnocení a monického ideálu je tato literatura zásadně amoralistická. Jedním z podstatných znaků postmoderního psaní se stává „nová sexualita“, chápání sexu jako hry s vlastním tělem, tj. čistě interpretační činnosti postrádající „normu“. Samo pohlaví je zde kontextuální a situační a soulož se zdá být zábavnou procedurou, která je realizována spíše jako navyklý rituál, nežli z duchovní a tělesné inspirace. Ve snaze ukázat, jak konkrétně „fungují“ principy postmoderní poetiky, analyzujeme čtyři modely využití a transformace erotiky v postmoderním textu.

Viktor Jerofejev ve své postmoderní próze rozrušuje ustálenou psychologii a deformované masové vědomí tím, že vyvrací přijaté etické normy, diskredituje metajazyk, a obnažuje tabuizované zóny. Naturalistické erotické scény v jeho díle nejsou samoúčelné, zpravidla je možné transponovat je do metaforického diskurzu. Tak například sexuální masochismus je u Jerofejeva metaforou ideje násilí, sociálního a morálního masochismu (Život s idiotem). V románu *Ruská krasavice* slouží naturalistická erotika a fyziologické detaily jako prostředky vyjádření rozpadu sovětské ideologie a nemoci lidského vědomí.

Ve své konceptuální metodě vychází V. Sorokin z manipulace s hotovým textem. Využívaje dekonstrukce různých žánrů a stylových kódů sovětské literatury, spojuje ambivalentně tento jazyk s epatujícím jazykem „fyziologického“ naturalismu a necenzurního lexika a diskredituje tak oficiální kulturu jako prostředek idiotizace společnosti. Jeho texty, ač jsou přeplněny šokujícími sadistickými a sexuálně zvrácenými podrobnostmi, mají paradoxně očistný účinek, neboť vytvářejí mechanismus, který umožňuje odvrhnout všechno lživé a nepřirozené, a tím se toho zbavit.

Originálně je transformována postmoderní estetika v díle I. Jarkeviče, který vystoupil proti oidipizaci literatury vůbec a konkrétně proti oidipizaci sexuální, a tím přispěl k osvobození ruské literatury a k pochopení člověka v jeho celistvosti. (Srov. knihu J. Deleuze a F. Guattariho, *Kapitalismus a schizofrenie. Anti-Oidipos*, podle ruského vydání Moskva INION, 1990, kde pojem „Oidipos“ vyjadřuje univerzální princip potlačené žádosti.) Jarkevič jde cestou odtabuizování sexuální sféry, nikoli však v životě, nýbrž v literatuře a pokouší se překonat „komplex kastrace“, typický pro ruskou literaturu, představující ignorování přirozenosti lidské sexuality. Hrdinovy sexuální zážitky (v masce travestované postavy-autora) jsou viděny skrze jeho pohroužení do prostoru „světa-textu“ vykastované neerotické literatury. Jarkevič vstupuje do duchaplné hry s texty sexuálně vykleštěnými a zdůrazňuje, jaký zhoubný vliv na hrdinovu zakomplexovanost měla reflexe literatury (Jak mě neznásilnili, Rudá růže lásky).

V ohnisku postmoderní tvorby M. Berga je osobité vyjádření kulturněfilozofické problematiky (román *Ros a já*). Povídka *Ros* z tohoto románu je vyjádřením uměleckého principu „dvojího psaní“, tj. využití konkrétního erotického syžetu a erotické obraznosti k zašifrování a přehodnocení modernistického kulturfilozofického mýtu. Erotika je zde v podstatě uměleckou formou, do které Berg vkomponovává svůj zobecněný historicko-filozofický model.

Jestliže se nyní budeme věnovat „špinavé“ variantě erotiky, spojené s odpornostmi, hrůzami a neštěstími pohlaví, které se staly tak populární v ruské próze posledního půldruhého desetiletí, anebo k postmodernímu modelu, rezignujícímu na vyšší city a chápajícímu sex jako pohrávání s vlastním tělem, bude výsledek vlastně stejný. Také Gorenštejnova interpretace fyzické lásky se zdá být spíše odpudivá nežli lákavá. Ve své analytické próze autor totiž chápe tělo v souladu s křesťanským učením spíše jako „břemeno duše“ a důsledně zdůrazňuje disonanci „vysokého“ a „nízkého“ (Žalm). A. Matvejev se svou hedonistickou filozofií se pokusil hodit rukavici této antihumánní koncepci. Jeho román *Erotická odysea...*, ve kterém se, snad poprvé v ruské literatuře, touha, pokušení a smyslná vášeň proměňují ze zdroje neštěstí a utrpení v pramen radosti a rozkoše, je snad erotickým románem

v plném smyslu toho slova. I když román nepostrádá stylistickou eleganci a jazykovou virtuozitu, je to přece jen postmodernistické dílo, jehož základem jsou kulturní bloky.

V současném Rusku není mnoho spisovatelů, kteří by v ubohosti bytí dokázali vyhmátnout světlo lásky, svět prapůvodních citů a vášní, aniž by je halili do ironických hávů nebo hrových diskurzů. Můžeme k nim řadit V. Popova, A. Kabakova, ze zahraničních S. Jurjeněna, P. Savického a také I. Aleksejeva, L. Vanějevou, I. Poljanskou, kteří ovšem většinou píšou jen drobnější prozaické útvary. Tito spisovatelé se snaží vyvést ruský Eros z ilegality do kultury a jsou předvojem anti-puritánského hledání, při kterém stále rozšiřují „radius přijatelnosti“, vyhýbajíce se přitom vulgaritě a pornografii.

Obtíže s vyobrazením intimní sféry lidských vztahů v literatuře souvisejí i s problémy adekvátního jazykového vyjádření. Důsledkem toho, že erotické výrazy byly po staletí vytěšňovány z psané literatury, a jako atribut zvláštního stylu byly trpěny pouze ve folklóru, je neexistence vlastního erotického slovníku. Kromě toho je známo, že ruská vulgární řeč využívá zejména oblast sexu, což při „hypermoralismu“ ruské literatury celou záležitost ještě komplikuje. Mnozí autoři orientující se na erotickou tematiku se s touto antinomií erotiky a vulgárních výrazových prostředků nedokázali vypořádat. Je ovšem pravda, že zrušení cenzury a záměrná orientace „nové vlny“ na tradici „jurodství“ (lidových prošťáček) přispělo k tomu, že vulgární slovník získal pevné místo v ruské literatuře poslední doby. Tuto skutečnost lze chápat jako dílčí projev osvobození jazyka literatury. Vzhledem k mnohoznačnosti vulgarismů a jejich expresivního („špinavého“) zařazení, jimi však nelze adekvátně vyjadřovat erotická hnutí člověka.

Přesvědčili jsme se o tom, že se sféra erotiky stala arénou, v níž se křížují různě orientované zájmy spisovatelů s mnohotvárností konkrétních forem a prostředků jejich umělecké realizace. Nepochybně to vypovídá o tom, že se jde o jednu z nejdůležitějších a nejsložitějších sfér v lidském bytí, která otevírá literatuře nové stránky existence člověka ve světě. Milostný syžet se v ruské literatuře utvářel pod vlivem mytologému poprvé prezentovaného v Puškinově „Evženu Oněginovi“: vzájemné city postav nabývaly na úrovni hledání smyslu života stabilně symbolickou či filozofickou dimenzi. Ve znamení dané umělecké konvence, syžetové metafory žijí postavy Turgeněva, Dostojevského, Tolstého. Klasický milostný mýtus dával o sobě znát i v literatuře 20. století. Epoque totalitarismu daný mýtus exploatovala a svébytně přizpůsobovala. Samotný cit byl v odiózní sovětské literatuře prostředkován třídními motivy a výrobními konflikty, takže jazyk společenský,

etický, kolektivní převládal nad individuálním. I v románech „Doktor Živago“ a „Mistr a Markétka“ láska promlouvá jazykem světových problémů, stávajíc se jakoby metafyzickým ekvivalentem Velkých Idejí. Tento mýtus se udržel i v postmoderní estetice, byť se osobitě transformoval v ironicko-hravých diskurzech a narativních polohách. Spolu s tím v průběhu celého století, jak jsme seznali, probíhaly odvážné pokusy překonat klasický rozpor mezi metaforikou milostných vztahů a „fyzickým“ vášní a těla. Snaha vetkat do literatury různá dříve tabuizovaná erotická témata, syžety, situace, obrazy, lexikální vrstvy umělecké výpovědi atd. je úzce spjata se substanciálními jevy a zvláštnostmi uměleckého vědomí 20. století. Zdá se, že oživení, resp. epifamie dané tematiky je vždy signálem počáteční fáze eroze unifikovaného společenského systému a jemu odpovídající kultury. Kulturní a literární život Ruska v posledních letech osciluje mezi pohoršující nízkostí a vysokými duchovními vzněty. V těchto krajnostech se také odráží současná společenská atmosféra. Oblast literární erotiky je zákonitě poznamenána destruktivními tendencemi ruské kultury XX. století. Rozmanitost forem, stylů a prostředků literární erotiky, které přináší novodobá literatura vybízí čtenáře, aby revidovali dosavadní představy o „puritanismu“ ruské literatury, v níž donedávna převládal „sublimovaný“ eros. Na druhé straně kvalitativní změny ve specifickém vyjadřování erotiky a jejího chápání dovolují dospět k závěrům o nových aspektech problému „erotika a literatura“, které souvisí s proměnami estetického paradigmatu ruské literatury konce XX. století.